

Jacob Niehoff en het orgel in de Nicolaaskerk te Maastricht

In 2005 vestigde Gerard Quaedvlieg de aandacht op een bestek voor de ‘reparacie ende restauracie’ van een orgel in de Nicolaaskerk in Maastricht door Jacob Niehoff¹. Tot een publicatie van de complete archiefttekst is het tot dusver niet gekomen. In het kader van een onderzoek naar de ontwikkeling van gedeelde registers werd mijn aandacht getrokken door een bepaling uit het contract, kopieerde ik het document en maakte een begin met het transcriberen van deze tekst. Het handschrift is bijzonder moeilijk leesbaar, maar mede dankzij de inspanningen van Els Maes (Madrid) en Willem van Ham (Bergen op Zoom) is het uiteindelijk gelukt bijna de gehele tekst te ontcijferen.

Contract voor de reparatie, restauratie en uitbreiding van een orgel, gesloten door de pastoor en kerkmeesters in de Sint-Nicolaaskerk, met mr. Jacob Niehoff, geboortig van 's-Hertogenbosch, 21 juli 1599. (Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht, archief notarissen inv. nr. 1101)

*Op huijden den xxie(n) July [15]99 Soe es
Een acc(o)rdt en(de) verdrach gemaect
Tussche(n) den heere pastoir van S[in]ter
Niclaes en(de) de borgem(ees)ter [in de marge:] ... Jacop Cormans hier over int
Broeck Alias J[a]c? Sampsoen, m(eeste)r Johan
Brouwers, Giel Gielis, en[de] Johan
Van Aken als kerckm(eeste)(r(en) van? der selver
Kercken ter eenre sey[d]e? Ende m(eeste)r Jacques
Nieuhoff, gebore[n] van(den) Bossche
Orgelmaecker(e) ter ander zyd(en), Aengaen(de)
der repara[c]ie en(de) restauracie van der
Organe der voirs[eide] perochiekercken,
Als te? moeten buten? de voers(eijden) m(eeste)r
Jacop, tusschen dit ende 1? Jaer ... sich?
verbin(d)en met godts hulpe. Item? De selve organen zal*

---

¹ berichtje ‘Renaissance in Maastricht’ in: ‘De Orgelkrant’, 2005, nr. 10, p.2. De voornaamste gegevens worden ook vermeld in: G.M.I. Quaedvlieg: ‘Maastricht orgelstad (2^e geheel herziene uitgave), 2005, geen pagina-aanduiding (uitgave in eigen beheer)

*versien? op zyn(en) coste [in de marge:] eerst van een gantsch ende geheel ny[e]w secreet
 met acht nieuwe regist[ers] principael [??] van een prestant
 op vier voeten, luydende van v(i)ertyen voeten, van
 een(en) quintandeen l[tem]? op acht voet luydende
 Item van een Octave l[tem]? op twee
 voeten. Item van een mixtuer,
 Item van een Sijmbel. Item van
 een holpyp, op vier voeten luydende
 Item van een Syfflet op een Octave,
 Item van een Trompet op vier voet[en]
 luydende met met twee halve reg[iste]rs.
 D(er) toe een clavie(re) van drye Octave, een
 tercie, Item een tremblant
 trom[m]jel [ende] vogelsanck. Alles tot
 m[eeste]rs Prys. [ende?] zonder arglist. Item
 zal tot zynen cost repareere(n) de
 drye blaesbalcken; des zullen de voirs[seyde]
 kerckm(eeste)rs gehouden zyn het leder
 der toe te doen mitsgaders de ysere
 van de registers ende den blaser betalen
 als men dat werck ... sal stellen.
 Des sal de voirs(eyde) m[eeste]r Jacop hebben*

...

[vervolg van de tekst op de keerzijde:]

*voer zynen voirs(eyde) wercke twee hondert
 vijffentzeventich gul[d]en loopende gelt
 alhier, d[aer]af de e[e]rste hondert gulden als hy sal
 tvoirs(eyde) werck beginnen en(de) nyet wercken
 of ander werck aennemen ten zal volmaeckt
 weesen, behalve dat van St Servaes-
 kercke; ende de tweede hondert gul(d)en als
 de voirs(eyde) mr Jacop het pypwerck
 sal beginnen opsetten; ende de resterende
 vijffentzeventich als dat voirs(eyde) werck
 zal volc omel(yck) gemaect wesen te
 m(eeste)rs pryse gelt? ...? des zullen
 de voirs(eyde) kerckm(eeste)rs noch d[aer] ende bove(n)
 op henne coste doen te rugge sette(n)
 ende laten repareeren naer den eysch van (den)
 wercke de casse [vanden voirseyde] organen.
 Ende voer den inleveringhe? van desen
 voir(seyde) jaer hebbe die voirs(eyde) pertyen
 contra heuren? respectivelycken verobligeert
 hen p(er)sone en(de) goe(der)en. Ter p(rese)ntie(n)
 vanden? heere Schultet Sel ende de
 Stadthouder Hilderic Sten? mitsgaede(r)ts
 m[eeste]r Pauwel Luyten, m[eeste]r? Herman
 van Pamele, beyde de organiste
 deser stadt. Ende hebben tot
 meerder seeckeringe dese gelyckerhant
 underteckent ten dage ment ende
 Jae(re) voirs(creven).*

<i>Sampson</i>	
<i>Jan Brouwers</i>	<i>Jacobus Coremans</i>
<i>Jan van Aecken</i>	<i>Hilleric? ...</i>
<i>Cornelis Selle</i>	<i>Jacop Ni(e)hoff</i>
	<i>Paulus Luyten</i>
	<i>Herman van Pamele</i>

[Op een afzonderlijk blad is vermeld:]

prestant op 4 L
quinterde[e]n
octaes
myxtuer
symbol
holpyp op 4 luydende
[syf]fle[t]?
trompet – de halff Registers
tremblant
trommel
vogelsanck
die registers sullen voer wesen

Toelichting

De nogal slordig geschreven en vlekkerige tekst is moeilijk te transcriberen. Aangevulde fragmenten in de tekst en opmerkingen zijn tussen rechte haken geplaatst [...], de oplossing van een afkorting in de tekst is tussen ronde haken geplaatst (...). Niet opgeloste passages zijn in de tekst met puntjes weergegeven .....

Het betreft hier een 'onderhandse' en geen officiële notarisakte. Het stuk heeft mogelijk gediend als grondslag voor een notariële verklaring, een zogenaamde 'vidimus'².

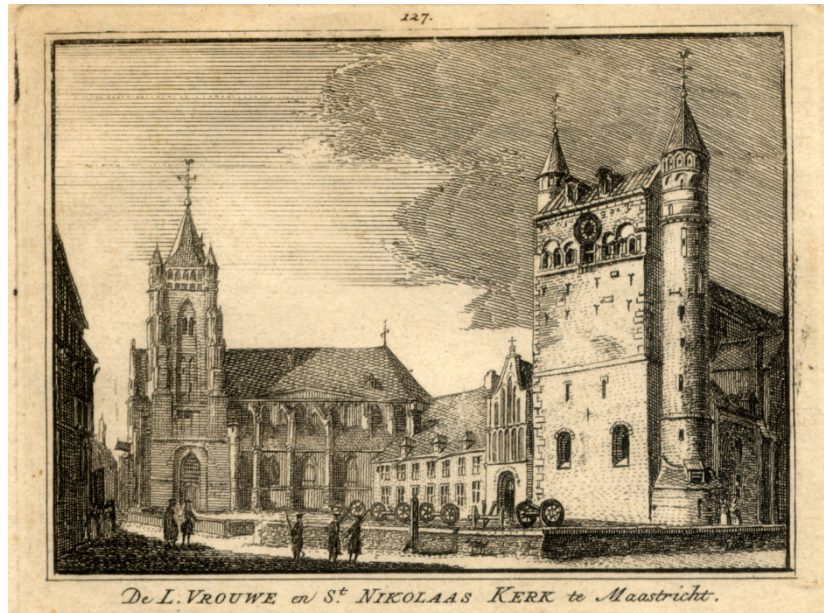
Jacob Niehoff

Jacob Niehoff is de laatste telg uit het beroemde orgelmakersgeslacht Niehoff. Grootvader Hendrik Niehoff (ca. 1495 - 1561)³ maakte naam met monumentale instrumenten in o.a. Amsterdam (Oude Kerk), Hamburg (St. Petri), Lüneburg (St. Johannis), Zierikzee, Bergen op Zoom, Delft (Oude Kerk) en Gouda. Zoon Nicolaas (ca. 1525 – ca. 1604) was aanvankelijk net als zijn vader gevestigd in 's Hertogenbosch, maar verlegde het werkterrein vanaf ca. 1565 meer naar het Rijnland en het prinsbisdom Luik. Deze keuze hield mogelijk verband met de politieke en religieuze ontwikkelingen. In de beginjaren was Nicolaas geassocieerd met Arent Lampeler van Mill, maar vanaf 1573 gingen beiden hun eigen weg. Het geboortjaar van Nicolaas' zoon Jacob is helaas niet bekend. Jacob werkte mee in het atelier van zijn vader en men kan stellen dat de instrumenten die vanaf ca. 1590

² Kanttekeningen en toelichting van Willem van Ham.

³ Biografische gegevens over de leden van de familie Niehoff zijn ontleend aan Vente, M.A.: 'Die Brabanter Orgel' (1963), p.76, 77, 80, 82, 83

ontstonden het werk zijn van vader en zoon⁴. Jacob Niehoff vestigde zich vermoedelijk reeds voor 1600 definitief in Keulen. Vanaf 1606 bezat hij daar een huis aan de Weberstrasse⁵. In verband met de opdrachten voor orgels in Bamberg en Würzburg kreeg Jacob in 1616 het burgerrecht van de stad: in het bestek voor de bouw van het orgel in de Dom te Würzburg wordt hij als '*dem ersamen M. Jacob Neuhoff, Burgeren und Orgelmachern zue C öln am Rhein*' aangeduid⁶. Jacob Niehoff overleed in 1626. Van hem zijn omvangrijke werkzaamheden gedocumenteerd in Hasselt (B), Boxtel, Helmond, Keulen, Würzburg, Bamberg, Maastricht en 's Hertogenbosch⁷.

Gravure van de O.L.Vrouwkerk en de Nicolaaskerk door Hendrik Spilmann naar een tekening van Jan de Beijer uit 1740⁸ (collectie: Fons Pieters, Bunde)

Interpretatie van de tekst van het bestek

De Nicolaaskerk werd in 1342 voltooid, de bouw van de toren ging zo'n honderd jaar later van start. Het kerkgebouw was parallel naast de O.L.Vrouwkerk gelegen in het verlengde van de huidige Plankstraat. De Nicolaaskerk nam vanaf 1343 de rol van parochiekerk van de O.L.Vrouwbasiliek over.

⁴ Lemmens, Michel: 'Geschiedenis van het Niehoff-orgel in de Sint-Quintinuskerk, thans kathedraal, te Hasselt (I)' in: 'Orgelkunst', 2001, p.5

⁵ Vente, Maarten Albert: 'Utrechtse orgelhistorische verkenningen – Bijdragen tot de geschiedenis der orgelcultuur in de Lage Landen tot omstreeks 1630', 1989, p.208

⁶ Vente, M.A.: 'Bouwstoffen tot de Geschiedenis van het Nederlandse orgel in de 16de eeuw', Amsterdam, 1942, p.191

⁷ Vente (1942), p.65

⁸ : Isaak Tirion: 'Het verheerlykt Nederland of Kabinet van Hedendaagse gezigten van steden, dorpe, sloten', in 9 delen verschenen te Amsterdam tussen 1745 en 1774, formaat ca. 8 x 11 cm

In de 19de eeuw was de kerk bouwvallig geworden en de kosten voor herstel waren aanzienlijk. Daarop besloot het stadsbestuur in 1838 om de kerk af te breken⁹.

De familie Niehoff was niet onbekend in Maastricht: Hendrik Niehoff had in 1553 in de St. Servaas een nieuw orgel gebouwd dat in 1578 bij de belegering van de stad door Alexander Farnese helaas verwoest werd¹⁰.

De door Jacob Niehoff in de Nicolaaskerk uitgevoerde werkzaamheden worden in het bestek omschreven als de *'reparacie ende restauracie'* van het orgel. Het betrof dus niet een nieuw orgel, maar de reparatie en modernisering van een bestaand instrument. Van sommige onderdelen wordt expliciet vermeld dat ze hersteld worden (blaasbalgen en orgelkas) dan wel vernieuwd worden (windlade). Mogen we op basis daarvan concluderen dat belangrijke delen van het pijpwerk gehandhaafd bleven? De vernieuwing van de windlade houdt mogelijk verband met wensen ten aanzien van dispositie en klavieromvang: het aanpassen van de bestaande windlade was kennelijk geen optie. Misschien dat in het verlengde daarvan ook de klaviatuur en de mechanieken door Niehoff vervangen werden.

Ook de prijs van het orgel zegt iets over de aard en omvang van de werkzaamheden: het orgel in Bree (1592) was vermoedelijk een kleiner instrument en in omvang min of meer vergelijkbaar met het Maastrichtse orgel. Van Biezen noemt als prijs ruim 300 gulden en baseert zich daarbij op een vermelding in het restauratierapport van Michel Lemmens. Aangezien Niehoff voor het werk in Maastricht een som van 275 gulden overeen kwam, lijkt het logisch dat de werkzaamheden tamelijk omvangrijk waren.

Windvoorziening, klaviatuur en windlade

Jacob Niehoff verplicht zich ertoe de drie aanwezige blaasbalgen te herstellen. Blijkbaar voldeden de aanwezige balgen en was hooguit herstel noodzakelijk.

Dankzij een aanduiding op een bij het bestek bewaard kladje zijn we geïnformeerd over de plaats van de klaviatuur. De zinsnede *'die registers sullen voer wesen'* geeft aan dat de klaviatuur zich aan de voorzijde van de orgelkast bevond. Voor het bekleden van de ondertoetsen paste Jacob Niehoff in zijn orgel voor de Dom in Würzburg geen ivoor maar buxus toe *'weiln das Bein eher in der Keldte als das Holz geschwelle'*¹¹

Het orgel in Würzburg was voorzien van springladen (volgens het systeem met uitneembare 'schubladen'/cassettes)¹². Het is echter de vraag of ook bij kleinere instrumenten, zoals het Maastrichtse orgel, springladen werden toegepast. De constructie van de springlade is niet alleen

⁹ Ubachs, P. & I. Evers: 'Tweeduizend jaar Maastricht – een stadsgeschiedenis', 2006, p.58

¹⁰ Vente (1963), p.89

¹¹ Vente (1989), p.75, 76

¹² Vente (1989), p.50

minder compact, maar ook voor het toepassen van een gedeeld register (zoals in Maastricht het geval was) vanuit orgelbouwtechnisch oogpunt een minder logische keuze¹³.

Mogelijk waren de registers, net als bij andere Niehoff-orgels, verdeeld over een onder- en een bovenlade (zie verder). De bovenlade is dan gewoonlijk met behulp van metalen conducten met de onderlade verbonden.

Dispositie

De dispositie is opgebouwd uit een prestantenchoor (het 'principaal') dat ondersteund wordt door een gedekt 8' register: de Quintadeen 8'. Daarnaast zijn twee fluitregisters, namelijk een Holfluit 4' en een Sifflet 1' aanwezig. Samen met de Quintadeen vormen deze registers een fluitenchoor¹⁴. Tenslotte was een (gedeeld) 4' tongwerk voorzien. Aan de opmerkelijke deling van dit laatste register in bas en discant wordt in een afzonderlijke paragraaf aandacht besteed.

Deze dispositie sluit nauw aan bij de in de Niehoff-school gebruikelijke samenstelling van een rugwerk. Verder kunnen we ook interessante parallellen trekken met de kleinere instrumenten zoals het kleine orgel van de Oude Kerk te Amsterdam.

De volgorde van de registers in het bestek is waarschijnlijk niet willekeurig. Allereerst worden de registers van het principaal opgesomd en dan volgen de fluiten en het tongwerk. Die volgorde weerspiegelt mogelijk, net als in het kleine orgel van de Oude Kerk in Amsterdam¹⁵, de verdeling van de registers over een onder- en bovenlade.

In het bestek worden drie nevenregisters genoemd. Het is onduidelijk of de tremulant opliggend dan wel inliggend was. Voor de volledigheid geef ik nog een uit 1618 daterende beschrijving van een inliggende tremulant door Isack Beeckman (1588-1637): *'Daer is in den orgel een daverende stemme, die wort gemaect met een plancksken in forme van een daverende latte te stellen in den wech, daer den wint passeert; den wint blaest tegen dit planxken, en dryvet achterwaert, doch dit komt altyt wederom, al ist saeck, dat den wint altyt eenparich blaest, want den wint dryft het uyt syn natuerlicke plaetse, en het wilter altyt nae toe'*¹⁶.

Het geluid van de trommel werd geïmiteerd met behulp van twee zwevend gestemde pijpen van 6' tot 8'. De zweving doet denken aan tromgeroffel¹⁷.

¹³ Vente (1989), p.48: 'Daar staat tegenover, dat Kavelens en Niehoff ... [....] ... consequent sleepladen construeerden als plaatsgebrek daartoe noopte, b.v. in het zeer compacte Alkmaarse orgel (1511) of op het voor een springlade meestal te kleine rugpositief...'

¹⁴ Biezen, Jan van: 'Het Nederlandse orgel in de Renaissance en de Barok, in het bijzonder de school van Jan van Covelens', 1995, p.88, 89: '... vond de smalle Quintadeen 8' in de school van Jan van Covelens zijn plaats voornamelijk in de kleinere rugwerken of borstwerken. Op de rugwerken van Hendrik Niehoff was zij meestal vergezeld van een Holpijp 4' en een Sifflet 1 1/3'/1': een soort minifluitenchoor.

¹⁵ Van Biezen (1995), p.467: 'In het contract van 1567 valt te lezen dat het 'principaal' gevormd werd door de registers Holpijp 8', Prestant 4', Octaaf 2', Mixtuur en Scherp. Vermoedelijk stonden ze ook op eenzelfde lade, de onderlade van het hoofdwerk, terwijl de overige registers van het hoofdwerk op de 'operlae' stonden, zoals de bovenlade in 1544 genoemd wordt'.

¹⁶ De natuurkundige, ingenieur en meteoroloog Isaac Beeckman hield tussen 1604 en 1635 een journaal bij met aantekeningen. Het origineel wordt bewaard in de Zeeuwse bibliotheek in Middelburg. Het manuscript werd ook uitgegeven, zie: C. de Waard: 'Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 à 1634', 1939-1953. Bovendien is de beschrijving ook online beschikbaar op: <http://adcs.home.xs4all.nl/beeckman/> De zinsnede over de tremulant staat in het journaal van 1618 op p.190.

¹⁷ Vente (1989), p.114.

De Nachtegaal imiteert niet alleen het gezang van de gelijknamige zangvogel, maar werd ook samen met de hierboven beschreven trommel gebruikt om de gebruikelijke combinatie van trom en (overblazende) éénhandsfluit na te bootsen¹⁸. Het principe waarop het hulpregister Nachtegaal functioneert wordt – hoewel niet in de context van een orgel – door de bovengenoemde Beeckman in zijn ‘journael’ van 1634 beschreven: *‘Denselfden hadde met twee pypen (de eerste kleynder dan de tweede) de voys van den couck-couck nagebodtst. Dese orgelpypen staken in een blecken baxken ontrent een voet groot; ende hy blies door een buysken in dit backken ende dede de pypen d’een voor ende dander daerna open, ende sy ghinghen: couck-couck’*¹⁹.

Klavieromvang en stemming

In het bestek wordt ook een zinsnede aan de klavieromvang gewijd: *‘Een clavier(re) van drye Octave, een tercie’*. Deze omschrijving is voor meerdere uitleg vatbaar, want ze kan zowel van toepassing zijn op de ambitus/tonenvoorraad, als op de het aantal toetsen. In het eerste geval ligt het voor de hand dat het klavier op F begon en drie octaven en een terts hoger, d.w.z. op a², eindigde. Passen we de omschrijving toe op het aantal toetsen, dan kan men als volgt redeneren: het klavier heeft een omvang van drie octaven (3 x 12 toetsen) en een terts (5 toetsen) en telt daarom in totaal 41 toetsen. Dat aantal correspondeert met een klavieromvang van C/E – g², a².

De voethoogte-aanduidingen in de archieftekst (8’, 4’ en 2’) kunnen met een klavieromvang vanaf C in verband gebracht worden, maar ook met een omvang vanaf F indien het instrument de zgn. G-stemming heeft. Voor zover valt na te gaan, paste Jacob Niehoff elders uitsluitend de C-stemming toe. Dat impliceert bij bovengenoemde voethoogte-aanduidingen een klavieromvang vanaf C.

Jacob en Nicolaas Niehoff blijken overwegend moderne klavieromvang toe te passen. Daarvan getuigen de orgels in Hasselt en Beek, alsook het bestek voor het orgel in de Dom te Würzburg (1614). In dat document is sprake van: *‘zwei vollkommene Clavier, unden von C. D. Dis. E. F. Fis. G. Gis. A. und von dannen hinauf mit noch drey ganzer Octafen...’*²⁰. Ook in dat beeld past daarom de veronderstelde klavieromvang vanaf C voor het Maastrichtse orgel.

De Niehoff-orgels in Bree, Hasselt en Helmond

Op basis van archiefstukken in combinatie met een analyse van historisch pijpwerk kunnen we ons een beeld vormen van het werk van Jacob Niehoff. Het is niet altijd duidelijk welke werkzaamheden aan Nicolaas dan wel aan Jacob kunnen worden toegeschreven, aangezien beiden intensief samenwerkten en er ook op stilistisch vlak sprake is van continuïteit. In twee orgels bleven reeksen pijpwerk bewaard, maar ontbreken relevante archivalia. Van andere orgels beschikken we daarentegen uitsluitend over technische specificaties zoals die zijn opgetekend in documenten. In het kader van ons onderzoek ligt het voor de hand de volgende casussen onder de loep te nemen.

¹⁸ Vente (1989), p.114

¹⁹ Beeckman, journaal 1634, p.347

²⁰ Vente (1942), p.191

Hasselt, St. Quintinus: Nicolaas Niehoff (1593/1594)

Archivalia die een licht werpen op de dispositie en constructie van het Niehoff-orgel ontbreken helaas. Op basis van een grondig onderzoek van pijpwerk van verschillende registers hebben zowel Jan van Biezen als Michel Lemmens een poging gedaan om de oorspronkelijke aanleg van het orgel te duiden²¹. Het Niehoff-orgel beschikte vermoedelijk over drie klavieren en pedaal. Michel Lemmens toont op overtuigende wijze de oorspronkelijke klavieromvang en de stemming aan²².

Klavieromvangen:	Rugwerk:	C, D, E – g2, a2	(43 toetsen)
	Manuaal/Principaal:	FF, GG, AA – g2, a2	(50 toetsen)
	Bovenwerk:	F, G, A – g2, a2	(38 toetsen)

Toonhoogte: c-stemming

Bree, St. Michiel: Nicolaas Niehoff (1593)

Ook van dit instrument bleek de oorspronkelijke dispositie niet meer te achterhalen. Pijpwerk van diverse registers werden opgenomen in het nieuwe Gilman-orgel (1738) dat in 1782 naar Beek verplaatst werd. Aan de hand van het 16de eeuwse pijpwerk bleek het mogelijk de maker, de tessituur en de stemming van het orgel te herleiden. Vermoedelijk betrof het een klein viervoets instrument²³.

Klavieromvang: C/E – g2, a2 (41 toetsen)

Toonhoogte: c-stemming

Helmond, St. Lambertus: Jacob Niehoff (1607)

Maarten Albert Vente publiceerde in 1942 documenten over de historie van de orgels in de Lambertuskerk in Helmond en vermeldt in dat kader de bouw van een orgel in 1607 door Jacob Niehoff²⁴. Voor zover bekend, is het bestek voor de bouw van dit orgel niet bewaard gebleven. Op basis van documenten in verband met wijzigingen van het instrument reconstrueerde Vente de oorspronkelijke dispositie²⁵. In 1955 stelde hij zijn hypothese bij en publiceerde een aangepaste interpretatie van de specificaties²⁶. Op basis van de door Vente gepubliceerde documenten en het bestek van het Maastrichtse orgel, doe ik hierbij een nieuwe poging om de oorspronkelijke dispositie te herleiden. Aan de hand van de hieronder weergegeven tabel kunnen de diverse interpretaties gemakkelijk met elkaar vergeleken worden.

²¹ Van Biezen (1995), p.218, 219, 530-534 en: Lemmens, Michel: 'Geschiedenis van het Niehoff-orgel in de Sint-Quintinuskerk, thans kathedraal, te Hasselt (I)' in: 'Orgelkunst', 2001, nr.2, p. 100-108

²² Lemmens (2001), p. 100-108

²³ Van Biezen (1995), p. 217, 477, 478

²⁴ Vente (1942), p. 138

²⁵ Vente (1942), p. 65

²⁶ Vente, M.A.: 'De orgels van de St. Lambertuskerk te Helmond' in: 'Brabantia' 4^e jrg., n°. 8, aug. 1955, p. 197, 198

Vente, 'Bouwstoffen', 1942	Vente, 'Brabantia', 1955	Zoutendijk, 2011
Prestant 4' Quint 2 2/3' Octaaf 2' Quint 1 1/3' Superoctaaf 1' Mixtuur Roerfluit 8' Holfluit 4' Cimbel Trompet 8'	Praestant 4' Quintadena 8' (Open) Fluit 4' Quint 3'(bas & disc.) Octaaf 2' Mixtuur Cymbel Trompet 8' (of 4')	Prestant 4' Quintadeen 8' Octaaf 2' Mixtuur Cymbel Holfluit 4' Sifflet 1' Trompet 4'
		Tremblant Trommel Vogelzang
F-a ²	C/E – g ² , a ²	C/E – g ² , a ²

Toelichting bij de actuele interpretatie van de archivalia:

De volgorde van de registers is in principe willekeurig. De hier gehanteerde volgorde is gekozen naar analogie met het bestek voor het orgel in Maastricht. Dat vergemakkelijkt niet alleen een vergelijking met de specificaties van dat instrument, maar geeft mogelijk ook inzicht in de volgorde van de registers op de windlade.

In het contract met Jan Jansz. van Weert, daterend uit 1638, worden in het kader van een voorgenomen dispositiewijziging enkele te vervangen registers expliciet vermeld: het betreft de '*Trompette*' en de '*Quintadeen*'. Van de '*Mixtuer*' wordt opgemerkt dat de orgelmaker deze moet '*verstercken*'. Over de aanwezigheid van deze registers in het Niehoff-orgel kan dus nauwelijks twijfel bestaan.

Ook in het bestek voor reparatie van het orgel door Judocus van Sibergh uit 1682 worden nog een aantal registers genoemd: Naast de '*Holpype van 8 voet*' [gemaakt door Jan van Weert, opm. JZ] is er sprake van een '*Holfluydt ... van vier voet*'. Verder worden een '*Octava*', een '*Quinte van 3 voet*' en een '*Cimbel*' vermeld.

De disposities van de orgels in Helmond en Maastricht vertonen grote overeenkomst met kleinere instrumenten en de rugwerken van grote orgels zoals die door grootvader Hendrik Niehoff gerealiseerd werden. In dat kader is de Quint 3' 'een vreemde eend in de bijt' en kan men zich afvragen in hoeverre dit register het resultaat is van een latere wijziging. Het ligt voor de hand dat in plaats van de Quint 3' oorspronkelijk een ander klein labiaalregister aanwezig was. Juist vanwege de overeenkomsten met de dispositie van het orgel in Maastricht en de blijkbaar populaire combinatie van Quintadeen 8', Holfluit 4' en Sifflet 1 1/3' of 1' is mijn veronderstelling dat de plaats van de Quint oorspronkelijk werd ingenomen door een Sifflet. Vente's veronderstelling dat de Quint gedeeld was lijkt mij niet terecht. In het bestek uit 1682 wordt vermeld: '*de Quinte van 3 voet is een gedeelt wech*'. Dat geeft naar mijn mening aan dat dit register, net als enkele andere, incompleet is.

Ook ten aanzien van de makelij van de Fluit 4' behoeft Vente's interpretatie herziening: dit register wordt in de bron als '*Holfluydt*' aangeduid. Dat is een aanwijzing dat het register als roerfluit gemaakt is en dat beeld sluit bovendien aan bij de gebruiken van de school van Jan van Covelen, Niehoffs illustere voorganger. Alleen op de bovenwerken van de grote orgels werd veelal een open 4' fluit

gedisponeerd. Bij de rugwerken en de kleinere orgels is de Fluit gewoonlijk als roergedekt vervaardigd. Naast het fluitenkoor op zo'n bovenwerk (Holpijp 8', Open Fluit 4', Gemshoorn 2' en Sifflet 1 1/3' of 1') vinden we bij de rugwerken en kleinere orgels bijna altijd het trio Quintadeen 8', roergedekte Fluit 4' en Sifflet 1 1/3' of 1'²⁷.

In de archiefdocumenten ontbreken aanduidingen over de voetheogte van de Trompette. Vanuit (17de eeuw) Zuid-Nederlands perspectief is een 4' register opmerkelijk, maar gerelateerd aan de Niehoff-traditie juist heel waarschijnlijk (vgl. Amsterdam, Oude Kerk, kleine orgel en dispositie rugwerken in: Delft – Nieuwe Kerk, Zierikzee, Hamburg, Lüneburg, Bergen op Zoom en Gouda)²⁸. De 4' ligging van de Trompette maakt ook de vervanging van het register in 1638 door een Vox humana begrijpelijker.

Het aantal van drie 'andere' registers (*'Mitsgaders d'andere 3 registers mette trommel...'* zoals vermeld in het bestek uit 1682) correspondeert exact met de drie nevenregisters die in het bestek voor het Maastrichtse orgel beschreven zijn. De keuze van juist deze drie 'accessoires' is een voor de hand liggende en lijkt ons om die reden opportuun.

Volgens Vente blijkt uit het keuringsrapport van Nicolaas van Hirtum en Christiaan Engels dat het klavier in 1787 een kort octaaf had en in de discant tot a² liep. Het lijkt logisch dat de oorspronkelijke klavieromvang bij de wijzigingen aan het orgel in 1638 en 1682 gerespecteerd is.

Het is interessant parallellen te trekken met andere instrumenten om zo de plaats te bepalen die de Niehoff-orgels in Maastricht en Helmond in een ruimer verband innemen. Teneinde een vergelijking te maken met vroegere voorbeelden uit de Niehoff-school, is de dispositie van het Rugwerk uit een ontwerp van Arent Lampeler van Mill voor een nieuw orgel in de Dom van Trier gekozen²⁹. Van Herman Pietkin, broeder van de orde van de kruisheren en als zodanig werkzaam aan orgels in o.a. Aken, Düsseldorf, Namen, Doornik, Maastricht en Luik³⁰, is de dispositie van het orgel in de St. Adalbert in Aken overgeleverd³¹. Pietkin was met name actief in de kloosters van de orde en moet op de hoogte geweest zijn met de musiceerpraktijken bij de Luikse kruisheren. Een modern element in de dispositie is de 'Sesquialter media': het betreft vermoedelijk een discantregister met het karakteristieke tertskoor. De Trompet 4' is daarentegen een archaisch element; de 4' ligging is mogelijk tot stand gekomen in navolging van instrumenten uit de Niehoff-school.

De disposities van bovengenoemde orgels zijn in de tabel op p.12 weergegeven. Om een vergelijking te vergemakkelijken is de volgorde van de registernamen afgestemd op die van het bestek voor het Niehoff-orgel in de Nicolaaskerk te Maastricht.

²⁷ Van Biezen (1995), p.88, 89

²⁸ Van Biezen (1995), p.167-177

²⁹ Van Biezen (1995), p.215, 216

³⁰ Paulet, Monique: 'Pietkin' in: 'Dictionnaire des facteurs d'instruments de musique en Wallonie et à Bruxelles du 9e siècle à nos jours' sous la direction scientifique de Malou Haine et Nicolas Meeùs, 1986, p329

³¹ Raderschall, Peter: 'Kirchenmusik an St. Adalbert – Geschichte der Kirchenmusik in dem früheren kaiserlichen Kanonikerstrift der heutigen Propstei-Pfarrkirche St. Adalbert in Aachen', 1977, p. 61,62 + bijlage (facsimile uit 'Depositum St. Adalbert')

‘Medio registro’ in Maastricht?

In de tweede helft van de 16de eeuw wordt in verschillende Europese landen geëxperimenteerd met zgn. gedeelde registers³². In Spanje ontstaan in die periode composities van het type ‘medio registro’³³. Fascinerend zijn de intensieve contacten die in die tijd tussen de Zuidelijke Nederlanden en Spanje bestaan. Mogelijk is er een verband en verklaart dat de deling van het register Trompet, zoals beschreven in het bestek voor het Niehoff-orgel in de Nicolaaskerk.

Grootvader Hendrik Niehoff disponeerde wél al halve registers (Zink, Nachthoren). De ambitus van deze orgelregisters was ingegeven door de toonumfang van de gelijknamige muziekinstrumenten. Voor het gebruik van twee klankkleuren op eenzelfde klavier zijn echter geen aanwijzingen. In dat opzicht introduceerde Jacob Niehoff met de toepassing van een gedeelde Trompet op het éénklaviersorgel in de Maastrichtse Nicolaaskerk een noviteit.

Het ‘Liber Fratrum Cruciferorum Leodiensium’ geeft een goede indruk van het repertoire in de eerste decennia van de 17de eeuw in de omgeving van Luik. In het manuscript worden expliciet soli voor linker- dan wel rechterhand aangeduid. Hoewel de componist van deze zgn. ‘echo’s’ geen rekening heeft gehouden met de deling van het klavier, geven deze solistische passages blijk van een nieuwe trend. Het gedeelde Trompetregister in het Maastrichtse orgel is daarom geen op zich zelf staand geval, maar wel een vroeg voorbeeld van een nieuwe praxis in orgelland.

Besluit

Het bestek voor de grondige verbouwing van het orgel van de Nicolaaskerk door Jacob Niehoff is om uiteenlopende redenen bijzonder interessant:

het geeft een tamelijk duidelijk beeld van de orgels zoals die gebouwd werden in Maastricht en omgeving omstreeks 1600. De toepassing van een gedeeld register werpt een nieuw licht op de gebruiksmogelijkheden van het Maastrichtse orgel en de ontwikkeling van de orgelmuziek.

Met dank aan Els Maes, Han Bos en Willem van Ham voor hun inbreng bij de totstandkoming van dit artikel!

Johan Zoutendijk, december 2011

---

³² o.a. in Frankrijk, Italië, Spanje en de Zuidelijke Nederlanden, zie: Zoutendijk, Johan: ‘Le Cornet de Flandres’, 2010. (www.orgelhistorie.org), p. 10,11

³³ Zoutendijk (2010), p.14,15

Tabel met disposities van diverse orgels

Trier, Dom	Maastricht, St. Nicolaas	Helmond, St. Lambertus	Aachen, St. Adalbert
Arent Lampeler van Mill (1585)	Jacob Niehoff (1599)	Jacob Niehoff (1607)	Hermann Pietkin (1626)
Rugwerk Prestant 4' Baarpijp (d.w.z. Quintadeen) 8' Octaaf 2' Mixtuur Cymbel Holpijp 4' Sifflet 1' of 1 1/3' Schalmei 4' Zink 8' (vanaf f)	Prestant 4' Quintadeen 8' Octaaf 2' Mixtuur Cymbel Holfluit 4' Sifflet 1' Trompet 4' Bas/Disc.	Prestant 4' Quintadeen 8' Octaaf 2' Mixtuur Cymbel Holfluit 4' Sifflet 1' [??] Trompet [4'??]	Praestant 4' Bardun 8' Octavam Mixturam Cymbalum Flut 4' Sesquialter media Trompette 4'
Tremulant Trom Nachtegaal	Tremblant trommel vogelsanck	<i>'... d'andere 3 registers mette trommel...'</i>	Tympanum (=trommel) Nachtigall
C/E – g ² , a ²	C/E – g ² , a ²	C/E – g ² , a ²	48 toetsen [C, D – c ³]